

עור לבן מסיכות שחורות

הצוענים: עם הנוודים של אירופה

שולמית שחר ההוצאה לאור, אוניברסיטת תל-אביב ומפה הוצאה לאור, 161 עמודים

יהודה שנהב

מדי שנה בחודש מרס הייתה משפחת צוענים לבושי סחבות נוטה את אהלה בשולי הכפר וברעש מחריש אוזניים של משרוקיות ומצלתיים מציגה את ההמצאות והחידושים הטכנולוגיים האחרונים. מלקיאדס, צועני עתיר-בשרים, גרר אחריו שני מטילי מתכת ותושבי הכפר נחרדו לראות כיצד הסירים, הקערות, הצבתות ומחתות הגחלים מחליקים ממקומותיהם, והקרשים גונחים מעצמת יאושם של המסמרים והברגים המתאמצים להשתחרר, ואפילו חפצים שהלכו לאיבוד לפני זמן רב נתגלו ונצמדו להם אל שתי פיסות המגנט רב העוצמה. "החפצים יש להם חיים משלהם" הכריז הצועני במבטא מחוספס "העיקר לעורר בהם את הנשמה" הפריז חכם האלכימיה. כך פותח גבריאל גרסיה מרקס את מאה שנים של כידות ולא שוכח לציין שגם חוסיה ארקדיו בואנדיה, כמו הרבה אחרים במקונדו, לא בטח בכנותם ובישרם של הצוענים. גרסיה מרקס כותב אמנם על קולומביה, לא על אירופה, אבל התיוג הזה של הצוענים כנוכלים ורמאים הפך כמעט אוניברסלי. "נראה שהמטרה היחידה שלמענה באו צוענים וצועניות לעולם היא הגניבה" כותב סרוונטס בנובלה בשם הצועניה הקטנה. במול פלנדרס של דניאל דפו או הרפתקאות ג'וזף אנדרוז של הנרי פילדינג, מוצגים הצוענים כחוטפי ילדים, עצלים ומופקרים מבחינה מינית, חורשי זימה ופריצות. מהיכן צצו הצוענים היישר אל תוך ההיסטוריה האירופית? מה עושים אותם כל כך מאיימים וכיצד ניתן להסביר את התיוג הכל כך שלילי שלהם בתרבות אירופה? אלה מקצת השאלות שעליהן בא לענות ספרה הבהיר והמרתק של שולמית שחר.

הצוענים הראשונים הגיעו לאירופה ממצרים (ג'יפסי) או מהודו. השם העברי 'צוענים' נגזר כנראה מהפועל המקראי 'צען' שפירושו לעקור (אוהל) או לנדוד, ולא בכדי שכן נוודותם של הצוענים היא המפתח להבנת מקומם בהיסטוריה האירופית. הם מכנים את עצמם בשם רומה, על שם שפת הצוענים רומנס (Romanes) שהיא במקורה שפה הודו-אירופית הקרובה לסנסקריט. לצוענים יש בעיקר היסטוריה בעל פה, אבל החל מן המאה ה-15 קיימים טקסטים מכוונים אירופיים – רובם מיתולוגיות – המייצרים להם "היסטוריה" שבכתב. כרוניקה של כותב אנונימי העונה לשם-העט "הבורגני מפאריז" מתארת בריות שהגיעו אל שולי העיר פאריז הדוברים שפה בלתי מוכנת, צבע עורם שחור ושערם כהה. הנשים עוסקות בהגדת עתידות ובריפוי עממי, והן נשאות של טומאה ומיניות שאינה ניתנת לפיקוח. הילדים עסקו בגניבת אוכל וכסף, והגברים בגניבת סוסים. חלקם קיבצו נדבות, ואחרים עסקו ברוכלות ובבידור. במרוצת התחזקו הביטויים הסטריאוטיפים וביטוי העוינות גברו. לא רק הולכי בטל, וגנבים אלא גם רמאים כרוניים, עובדי אלילים ומכשפים, מזוהמים ובהמיים, מנהלים יחסי משפחה מקולקלים, מגלי עריות, וחוטפי ילדים. בשל כל אלה הותר דמם של הצוענים שהפכו ל"הומו סאקר" בלשונו של הפילוסוף ג'ורג'יו אגמבן. מודל של אדם, מן הקודקס הרומי, שזכויותיו הפוליטיות הופקעו ממנו וחיו הפכו הפקר. שולמית שחר מתארת כיצד במהלך המאה ה-16 הוצאו צוים שאסרו לתת מחסה לצוענים וכי מי שהורג צועני המתנגד למעצר, לא יועמד לדין. במהלך המאה ה-18 גויסו תושבים בהולנד, גרמניה, ספרד או שווייץ ל"ציד עובדי אלילים" והללו קיבלו היתר להרוג צוענים ללא חשש מעונש. עונשים לאלה שנתפסו כללו גילוח שער הראש (והזקן אצל הגברים), מלקות, כריתת אוזן או הטבעת חותם בגוף באמצעות ברזל מלובן. אם התנגדו וסירבו לעבוד נכלאו הצוענים באחד ממוסדות "התיקון" שעליהם מדבר מישל פוקו והועסקו בעבודות כפיה. מטרת מוסדות "התיקון" הייתה לשים קץ לבטלה ולתופעת הנוודות

ולספק כוח עבודה זול וממושמע. מאות ילדים צוענים הוצאו מרשות הוריהם והועברו לפנימיות ובתי יתומים בנימוק שהוריהם אינם מסוגלים לגדלם כבני תרבות. אירונית היא העובדה, מלמדת אותנו שולמית שחר, שבאופן מסורתי הצוענים הם שהאשמו בחטיפת ילדים.

אחת התמות העולות מספרה של שחר היא שאלת המוצא האתני/גזעי של הצוענים, הנעה בין שני קטבים סותרים של סימון. מצד אחד הם הוגדרו כקבוצה מובחנת, כ"עם (עלוב ובזוי)" וכ"אומה (מוזרה)". מן הצד האחר, נשללה מהם האתניות המשותפת והם נתפסו כאספסוף חסר מקור אחד: "לא הלידה היא שעושה אדם לצועני, אלא הנוודות". הצוענים הם "ערב-רב של גדולי הגנבים שהינו זוהמתם ופסולתם של עמים שונים", "המון גדול של נוודים זרים", "אנשים מכוערים שצבע עורם שחור מלהט השמש, לבושים בבגדים מזוהמים". אחד הכרוניקאים של התקופה אף מציין שהנוכלים והנוודים האנגלים מתחזים לצוענים ומחקים אותם. כיצד יושבה הסתירה-לכאורה בין היותם קבוצה גזעית שחורה בעלת מאפיינים פסיים מובחנים לבין היותם קיבוץ מקרי של אספסוף נייד? הפתרון, מספרת שחר, נמצא בקביעה שחורה והושמעה לפיה צבע העור השחור המייחד אותם אינו טבעי. התיאולוג הקלוויניסטי ההולנדי גיסברט וואטיוס כתב שילדי הצוענים נולדים בהירי עור, אך בבגרותם הם משפשפים את עורם בצבע שחור או שהם משתופים בשמש. גם תומס דקר האנגלי גרס בתחילת המאה ה-17 ש"צבע עורם הכהה אינו בא להם מלידה ואף לא מלהט השמש – הם צובעים את פניהם" (עמ' 70). גם תומס בראון האנגלי גורס שהצוענים הם "כושים מלאכותיים" שצבע עורם השחור אינו טבעי. הם מורחים את עצמם בשמנים וחושפים את עצמם לשמש. במלים אחרות, אנו מזהים פה תנועה הפוכה מזו שמתאר הפסיכיאטר השחור פרנץ פאנון בספרו *עוד שחור מסיכות לבנות*. הצוענים אינם "שחורים אמיתיים" כמו אלה שאירופה מגלה בקולוניות שמעבר לים. הם לבנים במסכות שחורות.

לנשף המסכות הזה מתווסף מרכיב נוסף מרתק. הצוענים סחפו אליהם קבוצות של אנשים כמו צעירים שנפלטו ממשפחותיהם, עריקים והרפתקנים רבים, והללו, כך נטען, צבעו את עורם לשחור כדי להתחזות לצוענים. כך גם צובעים הצוענים את עורם של הילדים האירופים "שנחטפו" על ידם. לפנינו איפוא תנועה כפולה של התחזות: לא-צוענים מתחזים לצוענים שהם עצמם קבוצה גזעית של מתחזים. האם שלילת האתניות של הצוענים היא שחיקה את הטענה שהמצטרפים אליהם הם מתחזים או להיפך? שואלת שולה שחר. שני המנגנונים הללו פעלו כנראה במקביל. רק במאה ה-18 התבססה העמדה המלומדת של האתנולוגים כי הצוענים היא קבוצה אתנית מובחנת. כחצי מליון מהם הובלו למחנות ההשמדה במלחמת העולם השנייה. רק בשני העשורים האחרונים -- מאז שנות השמונים של המאה העשרים -- החלו הצוענים להתארגן ולתבוע זכויות קולקטיביות. באנגליה הוכרו הצוענים כקבוצת מיעוט אתני המוגנת מפני אפליה על בסיס "חוק יחסי הגזע" (Race Relations Act). בהונגריה הוקם "המרכו האירופי לזכויות הצוענים" (ERRC) תוך שהוא מחקה את מאבקם של השחורים בארצות הברית לזכויות אזרח.

"אחרים" תמיד היו באירופה: יהודים, פרוטסטנטים, שחורים, זונות, הומוסקסואלים או עניים. אלה גם אלה תויגו, נרדפו, גורשו, או הושמדו. אולם היה משהו נוסף ב"אחרות" של הצוענים שהפך אותם לפסולת אנושית של המודרניות. באירופה של העת החדשה הייתה הבורגנות הכוח המניע העיקרי של המודרניות. הבורגנות האירופית פילסה לעצמה מקום בתוך הסדר החברתי הישן תוך שהיא נושאת ומניעה את האתיקה הפרוטסטנטית של הקפיטליזם, את הקפיטליזם המסחרי ותהליך התיעוש, את צבירת ההון לשם רווח, ואת תהליך העיור, המשפט המודרני והסדר המנהלי. הצוענים ייצגו את ההיפך המוחלט מכל זה. הם סלדו מעבודה שכירה בעיקר בבתי חרושת. גם אלה שבחרו בחיי קבע ולא נוודות נשארו בעלי מלאכה עצמאיים, זמרים ומנגנים. הם בזו לצבירת הון ודילגו מעל המבנה המעמדי המודרני שהמתפתח באירופה. כל אלו הציבו איום על הסדר החברתי, הכלכלי והפוליטי החדש. בפמפלט בשם *ספר הנוודים* מזהיר תומס הרמן את קוראיו מפני "הנוודים השפלים, הרמאים, הגנבים והנבזים המכנים עצמם בשם מצרים". בנוודותם הצוענים הם "בלתי מתמיינים". הם משבשים את המיונים והחלוקות

הטופוגרפיות, כמו גם את קוי המתאר הריבוניים הנשענים על נתינים נאמנים, מאמינים וצייתנים הניתנים לפיקוח. המשפחה, הכנסיה, הצבא והעבודה -- המוסדות העיקרים המאפיינים את תהליך התירבות (אותו תיאר בפרוטרוט הסוציולוג נורברט אליאס בספרו *תהליך התירבות*) – לא שימשו מרכזים של גרביטציה מוסרית עבור הצוענים. מלמדת היא העובדה שהצוענים איימו יותר על הסדר הבורגני מאשר על מעמד האצולה שכוחם הפוליטי הלך ונחלש באירופה המודרנית.

כמו שעשתה בפרויקטים אחרים על מיעוטים בימי הביניים (למשל זקנים או נשים), בספר הזה מסירה שולמית שחר את מעטה המסתורין המכסה את מקורם והתנהלותם החברתית של הצוענים. היא מעתיקה את הדיון מן המישור המיתי אל תוך החברה והתרבות, כשהמיתולוגיה היא חלק בלתי נפרד ממנה ולא מחוצה לה. היא עושה זאת בצורה סוחפת וכובשת ועל כך מגיעים לה שבחים.

יהודה שנהב הוא עורך כתב העת *תיאוריה וביקורת*. ספרו *The Arab Jews* יצא זה עתה לאור בהוצאת אוניברסיטת סטנפורד.